

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA HAYAL KONCEPTOSFERASI

Qosnazarova Ulbolsin – QMU,

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası tayanish doktoranti

Guljahan Allambergenova - QMU,

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, ilimiy basshısı

Náreste dúnyaǵa kelgende onıń ata-anası yamasa jası úlken adam tárepinen balǵa arnap jaqsı niyet penen at qoyıladı. Perzent ósip-ónip úlkeygende, orta jasta hám hátteki qartayǵanda da átirapındaǵı basqa adamlar tárepinen kóbinese sol ism menen shaqırıladı. Biraq, túrkiy xalıqlardıń kópshiliginde adamlardı óziniń arnawlı ismi menen ataw menen bir qatarda olarǵa húrmet-izzet, sıylasıq sezimlerin bildiriw maqsetinde basqa da sózlerden paydalanǵanlıǵın kóriwge boladı. Musılman xalıqlarda ózinen jası úlken adamlar menen qarım-qatnasta bolǵanda olarǵa húrmet penen qarap ekinshi bir shıraylı atamalardı qollanǵan. Bul da xalıqlardıń ózine tán mádeniyatınıń bir belgisi sıpatında kózge taslanadı. Bunday atamalar tuwısqanlıq qarım-qatnaslardı bildiredi. Tuwısqanlıq atamalarınıń payda bolıw dáwiri uzaq dáwirlerge barıp taqaladı hám tariyxıy rawajlanıw barısında mudamı ózgerip turadı. Tuwısqanlıq atamaları ayırım tillerde óz aldına arnawlı izertlengen bolsa, ayırım tillerde ulıwma kólemde qarastırılǵan yamasa ústirtin sóz etilgen. Túrkiy tillerde tuwısqanlıq atamaları álleqashan izertlew obyekti aylanıp úlgerdi. Túrkiy tillerindegi tuwısqanlıq atamalarınıń fonetikalıq variantları hám mánisi tuwralı, bir-birinen ayırmashılıqları tuwralı birqansha jumıslarda ayılǵan. Mısalı, bashqurt tili boyınsha X. G. Yusupov [21] hám N. V. Bikbulatovtıń [3], túrkmen tili boyınsha R. Muxammedovanıń [17], qaraqalpaq tili boyınsha O. Dospanov [5] hám T. Begjanovlardıń [2] ilimiy jumısları menen maqalaların kórsetiw múmkin. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamaları Z. Dáwletmuratova [4] tárepinen óz aldına arnawlı izertlendi.

Genderlik leksikanıń quramın tuwısqanlıq hám jaqınlıq sistemasına baylanışlı qalıplesken genderlektler ajıratıp turadı. Olar sóylewshiniń jınısına, jasına hám

tuwısqanlıq, jaqınlıq qatnasına qaray (apa-sınlı, aǵa-qarındas), úlkeniń atın atamaw ádetine, t.b. baylanıslı ózgerip otıradı [19,145]. Genderlik ózgesheliklerdi biz tabu sózler arqalı da anıqlay alamız. Óytkeni, tabu sózlerdiń hár biri óziniń jınıslıq mánisine iye boladı. Qaraqalpaq xalqınıń erteden beri áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótip júrgen úrp-ádet dástúrleriniń biri bul taza kelinshek óz kúyewiniń hám onıń tuwısqanlarınıń atın atamastan olardıń hár birine arnawlı atama menen shaqırǵan. Mısalı, kúyewin biziń úydegi, bópeniń ákesi dep, al kúyewiniń anasın ene, kúyewiniń qarındasın biykesh dep ataǵan bolsa, awılındaǵı atın aytıw qadaǵan etilgen jası úlken urıwlas, aǵayın adamlardıń atın tuwrı atamastan ózine qolaylastırıp at qoyıp alǵan.

Hayal mánisin bildiretuǵın tuwısqanlıq atamalarınń arasında tabu sózler de jiyi ushırasadı. Olardıń derlik basım kópshilik bólegi kelin tárepinen ayılatuǵın atamalar esaplanadı. «Genderlik leksikalıq ózgeshelikler tabu sózler arqalı da ayqın kórinis tapqan. Óytkeni, bazı tıyımlar adamlardıń jınıs ayırmashılıǵına baylanıslı tek hayallarǵa yamasa tek er adamlarǵa salınadı. Sózge tiyim salıw, astarlap jasırıp sóylew adam atlarına baylanıslı kóp ushırasadı. Hayal tiliniń belgileri túrkiy xalıqlardıń birazına tán at tergew saltı menen baylanıslı qóliplesken tabu sózler menen evfemizmlerden bayqaladı. Qay xalıqta bolsa da, hayallar tiline tán genderlik ózgeshelikler kóbinese hayallardıń turmısına, ádep-ikramlıqqa baylanıslı bolıp keledi» [19,147].

Biz bul maqalamızda naqıl-maqallar quramında hayal mánisin bildiretuǵın tuwısqanlıq atamaları hám tabu sózler haqqında sóz etpekshimiz.

Hayal – qatın, zayıp, erlerdiń jubayı. [14,377]. «Hayal sózi eski túrkiy jazba esteliklerinde qollanılmaǵan. Orta ásirlerde arab-parsı tillerinen ózlestirilgen. Bul sózdiń etimologiyası tuwralı tilshi ilimpazlar ortasında eki túrli kózqarastaǵı pikirler ushırasadı. Ayırım ilimpazlar hayal sózin parsı tilinen ózlestirilgen «haya» sóziniń tiykarında payda bolǵan, «haya» sózi «ar, uyat ádep-ikram» degen mánini bildiredi. Oǵan kelbetlik jasawshı -lı qosımtası jalǵanıwınan hayalı sózi payda bolǵan. Sońǵı dáwirlerde sózdiń aqırındaǵı ı sesi eliziya qubılısına ushıraǵan degen pikirdi bildiredi. Demek, «hayalı»degenimiz «ar-namıslı, ádep-ikramlı, kishi peyil» degendi ańlatadı.

Onıń antonimi «biyhaya-hayasız» sózi bolıp, «ar-uyatsız, ádep-ikramsız, kishi peyil emes» degendi bildiredi. Ayırım ilimpazlar «ayal» arab tilinen ózlestirilgen sóz ekenligin kórsetip, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde hayal túrinde jumsaladı dep esaplaydı. Ilimiy kózqarastan sońǵı pikir durıslıqqa keledi»[1,105].

Hayal sózi bir tárepten ulıwma hayal jınısına tiyisli adamlardı ańlatsa, ekinshi tárepten erkektiń ómirlik joldası mánisin bildiriw ushın da qollanıladı. Hayal, qatın, shabaz, ómirlik joldas sıyaqlı túrlerde de qollanıladı. Mısalı, **Hayaldı** jaman deseń, Ishinde **apań** da ketedi [15,56], At minbey atındı maqtama, Sanaspay **hayalıńdı** maqtama [15,103], **Hayalıń** hámeldar bolsa, Kel-ketiń kóp bolar [15,107], Orta jolda atıń ólmesin, Orta jasta **hayalıń** ólmesin. [15,126].

Qatın 1. Hayal, zayıp, jubay, joldas, 2. Turmısqa, kúyewge tiygen hayallar, ulıwma hayallar. [11,378] Qatın sózi hayal sóziniń sinonimi bolıp, ol túrkiy tillerdiń kópshiliginde ushırasadı. Biraq, dereklerde qatın sózi abıraylı adamlarǵa ǵana qollanılganlıǵı aytılgan. «Bul sózdiń etimologiyası tuwralı ilimpazlar arasında eki túrli kózqarastaǵı pikirler ushırasadı. Ayırım ilimpazlar bul sózdi qat yaǵnıy qaraqalpaq tilindegi qatıqtı qat sóz dizbeginde saqlangantúbir feyiline feyildiń ózlik dárejesiniń - in qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı «xannıń hayalına sen de mámleketlik islerge aralas, qatnas» degen mánini ańlatatuǵın qatın sózinen kelip shıqqan dep esaplasa, ayırım ilimpazlar bul sózdiń «qattı, bekkem» degen mánilerdi ańlatatuǵının kórsetip, hayal adamnıń shıdamlılıǵı, qattılıǵı, bekkemligi menen baylanıstıradı»[20,84]. Qatın sózi házirgi waqıtta awızeki sóylew tilinde kóbirek ushırasıp, geyde unamsız mánide yaǵnıy kemsitiw mánisinde de qollanıladı. Sebebi, hayal, zayıp, ómirlik joldas, shabaz, qostar, juptı sıyaqlı sózler húrmet hám sıylasıq mánilerin bildirip kelse, qatın sózi biraz turpayı mánisti bildiriw ushın jumsaladı. Mısalı, Baqpaǵannıń malı keter, Qaramaǵannıń **qatını** keter [15,21], Jaramsaqlanǵan **qatın**, Jatqansha tayaq jeydi [15,22], Shapan alma, astar al, **Qatın** alma, qostar al [15,25], Bayı ólgen **qatın** kelinshek bolar, Gedey bolar bala erinshek bolar [15,60], Qońsınıń tawıǵı ǵazday kóriner, **Qatını qızday** kóriner [15,91].

Elti - gónergen sóz. Mollanıń, jası úlkenlerdiń hayalı hám soǵan dárek ataq. [9,110].

Elti – úlken dárejeli, ulama adamnıń hayalı [4,96]. Elti sózi búgingi kúnde awızeki sóylewde derlik qollanılmaydı. Degen menen, qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallar arasında bul sóz tek ǵana bir jerde qollanılǵan. Degen menen, elti sózi genderlik máni ayırıwshı sóz sıpatında áhmiyetke iye. Mısalı, Elge dástúr bolsa, **Eltim**, arqama min [15,121]. Xalıq arasında bul naqılǵaǵı elti sóziniń qatın sózi menen almasırıp jumsalıwı jiıy ushırasadı. Yaǵnıy, elge dástúr bolsa, **Qatın** arqama min. Bunnan kórinip turǵanıday, elti hám qatın sózleri ańlatılıw mánisi jaǵınan tolıq bir-biriniń ornın basa almasa da, qollanılıw jaǵınan bir-birine sinonim bola aladı.

Zayıp – hayal, jubay, juptı, qatın, er adamnıń ómirlik joldası. [11,4]. Mısalı, Bala – erli-**zayıptıń** dánekeri [15,38], Qádirli bolsa, ólgenshe, **Qatınnıń** kúni er menen, Qádirsiz bolsań **zayıpqa**, Kúniń óter sher menen [15,123].

Báybishe – kúndes eki hayaldıń úlkeni [8,37]

Toqal – birinshi hayaldan keyin, onıń ústine alınǵan hayal [14,183].

Mısalı, **Báybishe** – quday buyırǵı, **Toqalǵa toqal** iyttiń quyrıǵı [15,22], **Báybishege** malın berer, **Toqalǵa** janın berer [15,22], **Báybisheniń** asın **toqal** qızǵanar [15,126], Keshegi kelgen **toqallar**, Attı minip qaqańlar [15,152].

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında, gónergen sózler toparı da ushırasadı. Olar arasında malay – shorı, qul – kániz usaǵan tarıyxıy sózlerdi ushıratamız. Bunday jınıslıq máni ańlatıwshı sózler qul, kún túrinde túrkiy runikalıq estelikleri tilinde de (VII-XIX ásir) qollanılǵan. Sonday-aq, malay, shorı, báybishe, toqal usaǵan sózler qaraqalpaq klassik shayırları dóretpelerinde qollanılǵan[6,67]. Bul sózler leksikalıq mánisi boyınsha jınıslıq mını bildiretuǵın sózler qatarına kiredi.

Tul – jesir. Kúyewi ólgen hayal. [14,218]

Jesir – kúyewi ólgen hayal, tul qatın [9,201]. Túrkiy tillerinde qatın hám hayal adamnıń jáne bir belgisin bildirip keletuǵın «tul» sózi bolıp, tiykarınan, turmısqa shıǵıp, sońınan eri menen ajırasqan yamasa eri qaytı bolıp qayta turmısqa shıqpaǵan hayaldı ańlatadı. Bul sóz eski jazba esteliklerinde «jesir, tul xatun» mánilerin bildirip,

tiykarınan hayal adamlarğa qarata qollanılğan. Házirgi türkiy tillerde tul (qaraqalpaq, qazaq, ózbek, qırǵız), dul (türkmen) túrinde qáliplesken. Bul atamanıń tiykarǵı mánisi «boydaq» sóziniń antonimi bolıp, «hayal adamnıń ersiz, bası bos» ekenligin bildiredi[4,95]. Mısalı, **Jesir** elge sıyar ma? Jetim asqa toyar ma? [15,75], **Jesir** hayal jelbuwaz [15,20], Bayımdı alǵan qudaydıń, Kelini **jesir** qalsın, [15,93], Aǵayinnıń urısı, **Tul** qatınnıń julısı [15,23].

Kúndes. Bir adamnıń kóp hayalları bir-birine kúndes boladı, kúyewi birew bolǵan kóp hayallar. [11,284]. Mısalı, Esikten **kúndes** kirse, Tesikten urıs kirer [15,20], Úyles **qatın** – **kúndes**, Aylas **qatın** – múnlas [15,92]. **Kúndestiń** kúni qursın. [15,144], **Kúndestiń** kúnin bermesin. [15,144]. Ópepek dawısın esitpey, Kún jawdııp ashılmas, **Kúndesi** bar úydiń, Kúnde shawqımı basılmas [15,150].

Ene. 1. Ana, sheshe. Neke jaǵınan tuwısqanlıq atama. Hayal adam ushın kúyewiniń tuwǵan anası, qáyin atasınıń anası da ene bolıp esaplanadı. 2. Hayaldıń kúyewiniń anası. Janlı-janıwarlardıń balalarınıń, tólleriniń anası [10,244].

Búgingi kúnde «qáyin ene» mánisin ańlatatuǵın ene ataması dáslep «ana» mánisin bildirgen. Kópshilik türkiy tillerde ene ataması ana sózi menen mániles bolıp keledi. Ene ataması Maxmud Qashǵariydiń sózliginde ana, hana formalarında berilip, «ana» mánisin bildirgenligi aytıladı.[4,79] Mısalı, Anadan altaw tuwǵansha, **Eneden** ekew bol, [15,13], **Ene** gezer, qız gezer, Qıysıq shatpanı kim dúzer [15,38], Atalı jetim xor jetim, **Eneli** jetim zor jetim [15,39], **Enesi** tepken qulınnıń eti awırmas [15,162].

Búgingi kúnde awızeki sóylew stilinde de, jazba stilde de ene ataması ana mánisinen qáyin ene mánisine pútkilley ótip, kúyewdiń anası mánisin bildiriw ushın jumsaladı. Qáyin ene dep tolıq aytpay, ene formasında kelin tárepinen tabu sóz retinde aytıladı. Biraq, zamannıń rawajlanıwı menen basqa tiller óz tásirin tiygizbey qoymadı. «Házirgi waqıtta ene atamasın tikkeley atamay, onıń ornına apa ataması menen qollanıw qaraqalpaq sóylew tilinde dástúrge aylanǵan. Degen menen, ayırım shaǵaraqlarda rus tiliniń táhiri arqalı jas kelinshekler enesine mama dep qollanıwı kóbeyip barmaqta. Tilimizde qáliplesken qádelerge baylanıslı ene atamasın qollanıw biziń xalqımızdıń úrp-ádet dástúrlerine ılayıq milliyligimizdi anıqlaydı»[4,79]. Ene

atamasın qollanıw awıllıq jerlerde kóbirek saqlanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Sebebi, awıl táreplerde qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádet dástúrleri qalalıq jerlerge qaraǵanda kóbirek saqlanǵan hám bunday aymaqlarda jası úlkenler tárepinen milliy dástúrlerdı saqlap qalıw ushın háreket etiledi, ayırım háreketler sınaǵa alınıp tártipke salınıp tuadı. Biz naqıl-maqallardıń quramında usınday hayal mánisin bildiriwshi tuwısqanlıq atamaların ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı, Qayǵı joqta qayǵı boldı, **Qáyın enemniń** ólgeni [15,24], Jaqın menen alıstıń, Ekewinde máni bar, Qudaǵay menen **eneniń**, Úyge kerek sáni bar [15,102].

Ógey – aldınǵı kúyew yamasa hayaldan bolǵan perzentler házirgi kúyew yamasa hayalǵa hám de olardıń tuwısqanlarına, sonday-aq, házirgi kúyew yamasa hayal hám olardıń tuwısqanları aldınǵı kúyew yamasa hayaldan bolǵan balalarǵa qarata qollanılatuǵın sóz [12,341].

Ógey ene – ógey ana mánisinde qollanılgan. Ógey sózi basqa, ózge degen mániste qollanıladı. Ógey bala, ógey qız sıyaqlı sózlerde de qollanıladı. Ógey ene bolsa bul perzentti dúnyaǵa keltirgen anası emesligin bildiredi hám kóbinese ógey ana tuwǵan anaday bola almasıǵı aytıladı. Mısalı, Qardıń suwı qandırmas, **Ógey** ene tındırmas [15,46].

Biykesh – bir hayaldıń kúyewiniń qarındası, kishi qız úkesi. [8,106]. Biykesh bul kelinshektiń kúyewiniń tuwısqan yamasa urıwlas, aǵayın qarındası. Qaraqalpaq xalqında kúyewiniń ata-anası hám jaqınlarınıń atı kelin tárepinen aytılwına tıyım salınǵanlıqtan kelin olardı arnawlı at penen shaqıratuǵın bolǵan. Solardıń biri biykesh ataması. Mısalı, Jeńgesi kúnshil bolsa, **Biykeshi** kekshil boladı [15,99], Bir kempir bir kempirdi «**biykesh**» deydi, Bir kempirge bir kempir, «Óybey, **qız**-ay, sóytós» - deydi [15,138].

Kelin. Balasınıń yamasa inisiniń hayalı. 2. Aǵayın-tuwǵanlardıń ózinen kishilerdiń hayallarına qarata qollanılatuǵın sóz. 3. Hámme jas hayallarǵa qarata aytılatuǵın sóz [11,102].

Kelin sózi tuwısqanlıq atama sıpatında nekeden keyin payda bolǵan bolıp, kelin (qaraqalpaq), келін (qazaq), kelin (ózbek), gelin (türkmen) sıyaqlı fonetikalıq

variantlarda qáliplesken. Túrkiy tillerdiń jazba esteliklerinde kólin, kəlin formalarında qollanılğan [16,392]. Mısalı, **Kelinniń** ayaǵınan, Shopanniń tayaǵınan [15,20], Qaynaǵa aybatlı bolsa, Kelini uyatlı bolar [15,25], Bayımdı alǵan qudaydıń, **Kelini** jesir qalsın [15,93], Qaynaǵasına qasın qaqqanı, **Kelindi** quday atqanı [15,102].

Kelinshek sózi qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı: 1. «Jańa túsken kelin». 2. Hayalı [4,85]. Mısalı, **Kelinshektiń** betin kim ashsa, Kózine sol ısıq kóriner [15,94], Bayı ólgen **qatın kelinshek** bolar, Gedey bolar bala erinshek bolar [15,60].

Abısın. Eki aǵayınli jigittiń úlkeniniń kelinshegi kishkenesiniń kelinsheğine abısın boladı [7,25]. Tuwısqan yamasa bir urıwdaǵı adamlardıń hayalları bir-birine abısın boladı. Bul atama ayırım túrkiy tillerde onsha ózgeriske ushıramaǵan formada qollanıladı: qazaq, qırǵız, xakas hám shor tillerinde abızın//abısın, bashqurt tilinde anһын, ózbek tilinde ovsin. Ayırım izertlewshiler abısın sózin abı «jasırıw» hám - zın//sın (affiks) bóleklerine ajıratadı [18,34]. Mısalı, Aǵayın tatıw bolsa at kóp, **Abısın** tatıw bolsa as kóp [15,23], Aǵayınıń barda dushpanım joq deme, **Abısınıń** barda kúndesim joq deme [15,24], **Abısın** aǵarıp aldına túspeyin, Qarayıp keynińde qalmasın [15,25], Abısın tırnasar, Qaytıp kelip sırlasar [15,75].

Jeńge – ájaǵasınıń hayalı, dayısınıń hayalı, ulıwma jası úlken aǵayınleriniń hayalları. Qaraqalpaqlarda jaqın bolsın-bolmasın ózinen úlken adamnıń hayalın jeńge dep atay beredi. Jeńge sózi tuwısqanlıq atamalarınıń biri bolıp, ulıwma túrkiy tillerge ortaq sóz, bul sóz házirgi túrkiy tillerde jeńge (qaraqalpaq), jeńge (qazaq), yanga (ózbek), eńne (türkmen) fonetikalıq variantlarda ushırasadı [4,89]. Mısalı, Sheshesi súygenniń qızın súyme, **Jeńgesi** súygenniń qızın súy [15,23], **Jeńgem** jaman bolsa da jaǵam jaqsı, Ózim jaman bolsam da, aǵam jaqsı [15,54], **Jeńgege** jalǵaspaǵan qızdıń, Kúnniń kúni kelgende, Qusı qumǵa túser... [15,116].

Burıńǵı waqıtları qaraqalpaq xalqında birneshe er balası bar shańaraqtaǵı úlken bala qanday da bir sebepke baylanıslı dúnyadan ótse hám onıń jas hayalı jesir qalsa sol qaytı bolǵan balanıń kelinshegin kúyewiniń inisine nekelep bergen. Yaǵnıy, úylenbegen inisi qaytı bolǵan aǵasınıń kelinsheğine (óz jeńgesine) úyleniwi kerek bolǵan. Sebebi, náresteler jetim qalmasın, anası basqa birewge turmısqa shıqsa balaları

jat adamğa ógey bala bolıp qalmasın degen maqsette bul dástúr saqlanğan. Mısalı, At ólse sawır miyras, Ağa ólse, **jeńge** miyras [15,121] degen naqılda da sol dástúr názerde tutılğan.

Jeńge sóziniń xalıq arasında basqa da mániste qollanıwı haqqında maǵlıwmatlar bar. «Jeńge sóziniń joqarıdaǵı mánisi menen birge jańa turmıs qurmaqshı bolıp júrgen jigit penen qızdıń arasına túsip, olardı bir-biri menen ushırastırıp júretuǵın hayalǵa da (geyde erkek adamǵa da) qarata aytıladı. Túrkiy tillerdegi etnografiyalıq nızam tiykarında jeńge, yaǵnıy qız hám jigittiń tuwısqanları tárepinen tayınlanğan hayallar (jeńgeleri) belgili bir waqıtqa shekem taza kelin hám kúyewdıń xızmetshileri sıpatında olarǵa ózleriniń keńeslerin berip turadı. Ózinen jası úlken basqa hayalǵa da jeńge yamasa jeńgey sózleri qollanıladı» [4,89]. Mısalı, Qız **jeńge** ushın, **Jeńge** teńge ushın [15,62], Jolı bolar jigittiń, **Jeńgesi** shıǵar aldınan [15,65], Temeki teginge emes, teńgege keler, Jigit qızdan burın **jeńgege** keler [15,121].

Kishe. Qaraqalpaq tilinde kishe ataması «ájaǵasınıń hayalı» degendi, geyde tuwǵan anasın bildiredi. Bul sóz sonday-aq húrmet retinde ruwlas, awıllas, basqa biytanıs hayallarǵa da qollanıladı. Kishe sózi etimologiyalıq jaqtan kishi sózi menen baylanıslı [4,88]. Qaraqalpaqlarda burın perzent ózin dúnyaǵa keltirgen ata-anasın ájaǵa, kishe dep ataytuǵın bolǵan. Bunıń tiykarǵı sebebi dúnyaǵa kelgen náreste kempir-ǵarrı (perzenttiń óz ákesiniń ata-anası)nıń balası sıpatında qaralǵanlıǵı edi. Hátte, perzentti tuwǵan anasına óziniń tuǵısh perzentiniń atın aytıw da qadaǵan etilgen. Sebebi, ol óziniń tuǵısh perzentin ata-enesiniń balası yamasa qızı sıpatında qarap oǵan biykeshleri yáki qáyinlerine at qoyǵanı sıyaqlı óz aldına arnawlı at qoyıp shaqıratuǵın bolǵan. Bul at penen tek kelin (óziniń anası) shaqıradı da, shańaraqtıń qalǵan aǵzaları tárepinen óziniń hújjetegi atı menen shaqırılǵan. Búgingi kúnde bul dástúr tek ayırım awıllıq jerlerde ǵana saqlanıp qalǵan. Al, kishe ataması menen óziniń tuwǵan aǵası yamasa áǵayın ajaǵalarınıń kelinsheklerin ataw ele dawam etip kelmekte. Mısalı, Sheshesi maqtaǵan qızdı alma, **Kishesi** maqtaǵan qızdan qalma. [15,65], Keshe onı **kishe** dese, Búgin qalay sheshe deydi. [15,151].

Jawan – jas kelinshek. [10,336]. Turmısqa shıqqan, biraq ele jas kelinshek jawan dep ayıladı. Mısalı, Atqa bergisiz qunan bar, Qızğa bergisiz jawan bar [15,165], Jawan teńge taqpas, Awırıwğa áńgime jaqpas [15,142],

Qudasha – kelin hám kúyewdiń tárepleriniń kelin jastaǵı hayal jınısına – qarındası, sińlilerine qarata ayılatuǵın atama[4,86]. Qudalar táreptegi kúyewdiń yáki kelinniń ózlerinenkishkene qarındası yamasa sińlisi. [12,27]. Mısalı, **Qudasha** menen quda oynar, Quw shóp penen bóri oynar [15,26], Et jemesen ólmeysen, Etegińdi jap **qudasha** [15,74], Qulaǵırdaǵı **qudashaga**, Sálem aytıń ońashada [15,100], Úydegi **qudasha** – qudasınıń azıǵı, Dúzdegi **qudasha** – qudasınıń at qazıǵı [15,111].

Qudaǵay – kúyew menen kelin tárepiniń úlken jastaǵı hayal adamlarına – anaları, kempir apaları yamasa aǵayın hayallarına qarata ayılatuǵın atama[4,85]. Bir-birine qız berip, qız alǵan adamlardıń hayalları. [12,26] Mısalı, Asım-suwım barında, **Qudaǵay** kelin atandım, Asım-suwım ketken soń, Qomaǵay kelin atandım [15,20], Biziń kerbaz qudaǵay, Tayaqlap úyden quwmaǵay [15,73], **Qudaǵay** qurdastay bolsın, Qudań dostıńday bolsın [15,103].

Hár bir milletniń milliyligin, úrp-ádetin, salt-dástúrin sáwlelendiriwde, jas áwladtı tárbiyalawda naqıl-maqallardıń roli áhmiyetli. Naqıl maqallar jámiyettiń barlıq qatlamların awızbirshilikli bolıwǵa, sadıqlıqqa, miynet súygish bolıwǵa, jaqsı-jamandı ajırata biliw sıyaqlı taǵı da basqa eń jaqsı pazıyletlerdi boyına sińdiriwge shaqıradı. Usınday tildin biybaha gáziynesin hár tárepleme izertlew, áwladtan-áwladqa miyras etip qaldırıw biziń baslı wazıypamız. Solay eken, biz de naqıl-maqallar quramındaǵı genderlektlerdi izertley otırıp, naqıl maqallar tiliniń júdá bay ekenliginiń gúwası boldıq. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında hayal adamnıń genderlik kórinisi kóbinese úy biykesi, bala tárbiyası menen shuǵıllanıwshı insan sıpatında berilgen. Solay eken, naqıl-maqallarda hayal koncepti jiıy qollanılgan. Qaraqalpaq til biliminde naqıl-maqallarda genderlik koncepti ele óz aldına arnawlı izertlenbegen máselelerdin biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш. "Хаял сөзи хақында"//Вестник КГУ им. Бердаха. -Нукус, 2015. -№4. -Б.
2. Бегжанов Т. Термины родства в Муйнакском говоре каракалпакском языке. // вопросы диалектологих тюркских языков. – Баку. 1966.
3. Бикбулатов Н. В. Башкирская система родства. -М.: Наука. 1981.
4. Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Кан.дисс.Нөкис. 2010.
5. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1977. Б. 129-166;
6. Кононов А. Н. грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX веков. – Л., 1980.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
8. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
9. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. Нөкис. Қарақалпақстан. 1984.
10. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
11. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
12. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. V том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
13. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VI том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
14. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VII том. Нөкис. Қарақалпақстан. 2023.
15. Қарақалпақ фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. Нөкис. Илим. 2015.

16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М. -Л., 1951.
17. Мухамедова Р. Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. Материялы по татарской диалектологии. -Казань. 1962.
18. Цинциус В. И. К этимологии алайских терминов родства. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Д. :Наука, 1972.
19. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері: [Мәтін] : оқулық/ Г. Шоқым. - Алматы: Экономика, 2012.
20. Ысқақов А. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігін жасау мәселелері // Қазақ тілі менен әдебиеті, - №5.
21. Юсупов Х. Г. Термины родства в башкирском языке. // Вопросы башкирском филологии. -М. 1981.